ISSN 0131 – 1832

Шарқ юлдузи

- NASR
- NAZM
- DRAMATURGIYA
- MUMTOZ ADABIYOT
- YOSHLAR DAFTARI
- JAHON ADABIYOTI
- ESTETIKA
- SAN`AT FALSAFASI
- ADABIYOTSHUNOSLIK
- SAN`ATSHUNOSLIK

ADABIY-BADIIY • IJTIMOIY-SIYOSIY JURNAL • SH YU SHARQ YULDUZI

Sharq yulduzi

5 / 2017

ФАРАЗЛАРДАН ҚЎРҚИШ КЕРАКМИ?

Абдурасул ЭШОНБОБОЕВ

Ўтган йили мумтоз адабиёт тарихи бўйича чоп этилган мақолалар юзасидан таҳлилий мулоҳаза юритганда биз, аввало, илмий муаммонинг қай тарзда шакллантирилгани, муаллифнинг мавзуни ўрганиш тарихидан хабардорлиги ва энг муҳими, ишнинг илмий янгилиги нималардан иборат деган саволларга жавоб излашни бош мақсад деб билдик. Тадқиқот объектимиз республикамизнинг етакчи илмий-маърифий нашрлари "Ўзбек тили ва адабиёти", "Шарқ юлдузи", "Филология масалалари", "Жаҳон адабиёти" журналлари ҳамда "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида эълон қилинган мақолалардир.

Ўтган йили мамлакатимиз ва хорижда улуғ шоир Алишер Навоийнинг 575 йиллиги кенг нишонланди. Шу сабабли республикамизда чоп қилинган мумтоз адабиёт тарихига оид аксар мақолалар шоир ижодий меросига тааллуқлидир. Биз буларнинг барчасини бирваракай таҳлил этиш имкониятига, афсуски, эга эмасмиз. Айнан шу сабабли, таҳлилга тортилажак мақолалар сонини чеклаб, юқорида қайд этилган мезон асосида ёритишга уринамиз.

Алишер Навоий ижодига оид мақолаларнинг кўпчилигида шоир асарларининг адабий талқини асосий ўрин тутади. Масалан, "Ўзбек тили ва адабиёти" журналининг 2016 йил 1-сонида Навоий ижоди бўйича эълон қилинган йигирмата мақоланинг аксарияти шоир ижоди муаммоларига тегишли. Булар ичида Абдусалом Абдуқодировнинг "Ҳайрат ул-аброр": адабий анъана ва бадиий маҳорат" мақоласи масаланинг аниқ қўйилиши, таҳлилдаги изчиллиги билан диққатга молик. Олим "Ҳайрат ул-аброр" ва Низомийнинг "Махзан ул-асрор" достонини муқояса этиб, ҳар бир шоирнинг мавзуга ёндашув услубини мисоллар ёрдамида очиб беради. Унинг фикрича, ҳар икки асараро муштараклик достон композициясида бўлади ва бу ҳолат муқаддимада яққол кўринади. Бундан ташқари, олим Эрон адабиётшуноси Забеҳулло Сафонинг "Эрон адабиёти тарихи" китобида Навоий "Хамса"си юзасидан билдирган "Низомийга тақлид қилиб, туркийда шеърга солди" деган фикрига ўринли эътироз билдиради. Ҳар икки асарни изчил солиштириб Навоий асарининг салафи достонидан ажралиб турувчи жиҳатларини бирма-бир аниқ белгилайди. Биз олимнинг мақолада айтган фикр-мулоҳазаларига тўлиқ қўшилган ҳолда унинг

Абдурасул ЭШОНБОБОЕВ – 1963 йилда туғилган. Тошкент давлат университетини (ҳозирги ЎзМУ) тамомлаган. Республика матбуотида ўттизга яқин мақолалари эълон қилинган.

хулосада берилган қуйидаги фикрини ойдинлаштириш лозим деб биламиз: "Хуллас, юқоридаги мухтасар муқоясадан маълум бўладики, Навоийнинг "Ҳайрат ул-аброр" маснавийси Низомийнинг "Махзан ул-асрор"ига татаббу (?) бўлса-да, у ҳам мазмунан, ҳам шаклан оригинал асар сифатида яратилган"[1]. Биринчидан, татаббуъ эргашиш, намунадан кўра ижодий мусобақа бўлиб, асосий диққат асарнинг бадият мезонларидан келиб чиқиб баҳолашга қаратилиши шарт. Иккинчидан, Шарқ адабиёти намуналарига ёндашганда бадиий мезон қоидаларини инобатга олиш лозим. Унга кўра Ўрта асрлар адабиёти бутунлай янги, ҳеч ким томонидан қаламга олинмаган мавзуларни эмас, балки аввалдан ўқувчиларга маълум, уларга таниш сюжетлар тасвирини мақбул кўрган. Демак, адабий анъаналар етакчи саналган Шарқ адабиёти намуналарига ёндашганда юқоридаги ҳолатларни назарда тутиб бутун эътиборни асар матнига қаратиш, яъни синчиклаб қиёслаш тўғри йўлдир. Биз бу ерда масаланинг назарий томонлари борасида тўхталмаймиз ва қуйироқда бунга яна қайтамиз.

Журналнинг ушбу сонида эътиборимизни тортган яна бир мақола Иброҳим Ҳаққулнинг "Маломатийлик ва Навоий" номли мақоласидир. Унда маломатийлик тариқати хусусида умумий мулоҳазалар, етарли даражада асосланмаган фикрлар ҳамда публицистик ёндашув устунлик қилади. Гарчи муаллиф "Алишер Навоийнинг маломатийликка боғланиш сабаби ва асосларини ёритишда зўрма-зўракилик, сунъийлик ёки шошқинликка йўл қўймаслик учун масаланинг айрим жиҳатларига алоҳида эътибор билан ёндашиш зарурдир"[2], деб таъкидлаганига қарамай, таҳлилда бу кўринмайди. Боз устига, шоир асарларидан келтирилган мисоллар тартибсиз бўлиб, бадиий контекстдан юлиб олинган. Мақолада маломатийлик тўғрисида фикр билдирган бир қанча олимларнинг китобларидан кўчирмалар келтирилади. Бироқ келтирилган иқтибосларни текшириб кўришнинг имкони йўқ. Чунки фойдаланилган манбалар ўзбек тилида берилган. Ваҳоланки, асар қайси тилда битилган ёки нашр қилинган бўлса, ўша тилда, яъни аслиятда берилиши шарт. Қисқаси, илмий муаммо аниқ шакллантирилмаганлиги боис мақола хулосаланмаган. Бундан ташқари, ўзбек адабиётшунослигида маломатийлик тариқати бўйича биринчи маротаба таниқли олим Ёқубжон Исҳоқов маълумот берганига қарамай[3], Иброҳим Ҳаққул бу ҳақда лом-лим демаган.

Афтондил Эркинов "Навоий мухлислари томонидан тузилган девонлар ҳақида" мақоласида янги топилган асарни шартли равишда "Оққуюнли мухлислар девони" деб номлаган. Ўйлашимизча, уни "Навоий девонининг Шероз нусхаси" деб аташ тарихан ва мантиқан тўғри бўлади.

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини илмий йўсинда ўрганувчи фан – навоийшунослик XX асрда шаклланди. Айни шу масалага доир Ҳамидулла Болтабоевнинг "Алишер Навоийнинг илк юбилейи" номли мақоласи "Жаҳон адабиёти" журналида чоп қилинди. Муаллиф шоирнинг ҳижрий ҳисоб билан 500 йиллик таваллуд кунига бағишлаб 1926 йили Боку шаҳрида ўтказилган илмий анжуманга доир кўплаб материалларни келтиради. Қувонарлиси, Вадуд Маҳмуд, Чўлпон каби ўзбек зиёлилари ҳам юбилей ўтказиш фикри билан ўша даврдаги вақтли матбуотда қатор мақолалар билан чиққанлар. Умуман, мақола ўтган асрнинг 20-йиллари ўзбек матбуот саҳифаларида улуғ шоир ижодий меросига муносабат ҳақида яхлит тасаввур беради. Ҳамидулла Болтабоевнинг мазкур мақоласи навоийшунослик тарихини ёритишда муҳим манбадир.

---

[1] Абдуқодиров А."Ҳайрат ул-аброр": Адабий анъана ва бадиий маҳорат"// Ўзбек тили ва адабиёти, 2016, 1-сон, 12-18-бетлар.

[2] Ҳаққул И.Маломатийлик ва Навоий.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2016, 1-сон, 4-бет.

[3] Бу ҳақда қаранг: Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги.Т., 2014. 317-318-бетлар.

Журналдан ўрин олган яна бир мақола хорижлик олим Марк Тоутантнинг "Навоий ва Жомий" мақоласидир. Эслатиб ўтамиз, асли француз М.Тоутант 2014 йили "Сўнгги темурийлар даври маданияти: назира амалиётини Алишер Навоий "Хамса" асари мисолида ўрганиш" номли мавзуда докторлик ишини ҳимоя қилган. Биз мулоҳаза юритадиган иш юқоридаги монографиядан Зулхумор Мирзаева таржимасидаги парча бўлиб, у ҳар икки шоирнинг Искандар ҳақидаги достони таҳлилига оид. Муаллиф достонларни қиёсий ўрганар экан, кўпроқ Жомий асарини намуна сифатида кўради ва бутун фикр-мулоҳазаларини шу асосга қуради. Бироқ "Хирадномаи Искандарий" достони 1484 йилнинг декабрь ойида якунланган.[4] Навоий асари эса 1485 йили ёзиб тугатилган. Демак, адабий таъсир қанчалик муҳим саналмасин, қисқа фурсат ичида бир асарни ўқиб, ундан мутаассир бўлиб, иккинчи бир асарни яратиш мушкул. Иккинчидан, олим Навоийнинг Жомий ҳақидаги, унинг достони хусусидаги сўзларини далил сифатида келтиради ва иш давомида асосан унга таянади. Тўғри, шоирлар салафлари борасида сўз юритганларида имкон қадар шарқона тавозега риоя этиб мулоҳаза билдирганлар. Давр этикети шуни тақозо этган. Бундан ташқари, Ўрта аср адабиёти намуналари талқинида асосий эътибор ижодкор томонидан илгари сурилган муайян ғояга ва унинг бадиий ифодасига қаратилиши даркор.

Таниқли шарқшунос Евгений Бертельс "Александр ҳақида роман ва унинг Шарқдаги асосий версиялари" номли монографиясида Искандар ҳақида Шарқ адабиётида (Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий) ёзилган асарларни қиёсий таҳлил этиб, Навоий достони булар ичида алоҳида мавқе эгаллашини ишонарли далиллар билан исботлаб кўрсатган эди. Бундан ташқари, Шарқ мумтоз адабиётида адабий анъананинг тутган мавқеини ҳисобга олган ҳолда синчиклаб чоғиштириш орқалигина биз ҳар бир ижодкорнинг кўҳна мавзуни қандай ёритганини аниқ белгилай оламиз. Яна бир муҳим томони, Навоийнинг бутун умри давомида олиб борган фаол ижтимоий фаолияти унинг асарларида, хусусан, "Садди Искандарий"да тўлиқ акс этган. Биз айни шу асарда шоир ижтимоий фаолияти ва ижоди аро бир бутунликнинг гувоҳи бўламиз. Шу ўринда адабий таъсир тушунчасининг хорижлик олим томонидан бироз жўнроқ талқинига қисқа бўлса-да, тўхталиш лозим. Албатта, ижодкор салафи асаридан таъсирланиши, илҳомланиши, эстетик завқ-шавқ туйиши мумкин. Бироқ соф индивидуал ижод ҳосиласи бўлмиш бадиий асарни фақат адабий таъсир натижаси сифатида тушуниш уни бир ёқлама тушунишдир.

Хорижлик тадқиқотчиларнинг Алишер Навоий ижоди борасидаги илмий ишларидан хабардорлик ва уларга имкон қадар муносабат билдириб бориш бугунги кунда ҳар жиҳатдан долзарб ҳисобланади. Чунки бугун ўзбек адабиётшунослиги жаҳон адабиётшунослик фанининг тўлақонли субъекти сифатида фаолият кўрсатишга интилмоқда. Иккинчидан эса, биз дунё илмий жарёнида кечаётган ҳодисалардан хабардор бўламиз ва унда бевосита иштирок этиш имконияти яратилади.

Навоийшунослар ҳақида ёзилган айрим мақолаларда муайян олим илмий фаолиятини таҳлил этиб, баҳолаш ўрнига таърифу тавсиф етакчилик қилиб, шахсий хотиралар биринчи ўринга чиқиб қолмоқда. Масалан, 2016 йил "Ўзбек тили ва адабиёти" журналининг 3-сонида Абдуқодир Ҳайитметов таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан эълон қилинган Тўра Мирзаевнинг "Навоийшунослик сардори" ("Навоийшунослик сардор"ими ёки "Навоийшунослар сардори" – А.Э.) ва Иброҳим Ҳаққулнинг "Абдуқодир Ҳайитметовнинг ўзбек адабиётшунослигидаги ўрни"

[4] Бу ҳақда қаранг: Афсахзод А. Лирика Абд-ар-Рахмана Джами. Проблемы текста и поэтики. Москва. 1988. С.65.

мақолаларида айнан шундай ҳолатни кўрамиз. Ҳар икки мақолада навоийшунослик ва умуман, ҳар қандай фан ривожи, истиқболи учун сув ва ҳаводек зарур бўлган танқидий таҳлилни негадир учратмаймиз. Ахир муҳтарам олим фаолият кўрсатган давр мафкуравий яккаҳокимлик йиллари эди, бу А.Ҳайитметовнинг китобларига маълум даражада бўлса ҳам ўз муҳрини босган. Демакки, олим илмий меросида эскирган, бугунги кун талабарига жавоб бермайдиган ёхуд аксинча, ривожлантириш, таяниш мумкин бўлган нуқталар мавжудки, уларни таҳлил асосида кўрсатиш шартдир. Лекин минг афсуски, юқоридаги икки мақолада биз буни кўрмаймиз.

Журналнинг шу сонидан академик Бахтиёр Назаровнинг "Мумтоз шеъриятимиз поэтикасининг улкан тадқиқотчиси" номли мақоласи ўрин олган. Муаллиф аввал бошданоқ ёритадиган мавзуни аниқ чегаралаб олган ва шу томони билан юқоридаги икки муаллифдан фарқ қилган. А.Ҳайитметовнинг мумтоз адабиётимизнинг айрим назарий масалалари, хусусан, поэтикаси борасидаги ишлари ишонарли талқин топган.

Ўтган йили мумтоз адабиёт тариҳининг турли масалалари билан боғлиқ кўплаб мақолалар чоп қилинди. Биз ушбу мақолаларнинг барчасига тўхталмай, балки ёндашувдаги айрим муаммоли жиҳатларни кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Ўйлашимизча, бу мутахассислар диққатини тортиб, уларни ҳал қилишга йўл очади. Ўзбек адабиёти тарихи намуналари орасида адабий манбалар салмоқли ўрин тутади ва уларни илмий тадқиқ этиб муомалага олиб кириш мумтоз адабиётимизнинг очилмаган саҳифаларини инкишоф этишда, аввалги талқинларга ҳам фактик, ҳам маъно юзасидан аниқлик киритишда муҳим аҳамиятга эга. Мустақиллик йилларида бу борада салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Бироқ айрим ҳолатларда қўлёзма манбани ҳар томонлама тўлиқ ўрганмай туриб, бироз шошилинч тарзда ёзилган мақолалалар ҳам пайдо бўлмоқда. Масалан, Абдуллатиф Турдиалиев "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида эълон қилинган "Эшит Хожа Аҳмад каломи" номли мақоласида яссавийлик тариқатига доир 1181 мелодий йили кўчирилган "Танзил ул-соликин" асарига асосланиб (бу сана асар матнида учрайди) фикр юритади, кўчирмалар келтиради. Бироқ манбанинг тўлиқ илмий тавсифи, яъни палеографик хусусиятлари – қоғози, хат тури, муқоваси борасида маълумот берилмаган. Асардан келтирилган кўчирма тил хусусиятларига кўра қадимги туркий тилдан кескин фарқ қилади. Айни шундай ҳолатни Зулайҳо Раҳмонованинг "Девони Ҳикмат"да муршид образи ва рамзлари" ("Ўзбек тили ва адабиёти" 2016, 3-сон) мақоласида ҳам кўрамиз. Қандай қилиб ягона сюжет асосига қурилмаган асарда "муршид образи" бўлиши мумкинлиги ҳатто ўйлаб ҳам кўрилмаган. Биз бу ерда бадиий асар архитектоникасида муҳим зарурий унсур ҳисобланмиш композиция, сюжет, тугун, ечим, эстетик идеал, образ каби таянч тушунчаларнинг яхши англанмаганлигига гувоҳ бўламиз.

Мавзуга бевосита алоқадор яна бир мақола Нодирхон Ҳасаннинг "Хожа Аҳмад Яссавий рисоласи" ("Филология масалалари" 2016, 1-сон) мақоласи бўлиб, унда 1837 йили кўчирилган мажмуа таркибидаги "Рисолаи султон Аҳмад Яссавий" номли "тариқат одобига" оид манбага асосланиб, Аҳмад Яссавий ва яссавийлик тариқати хусусида фикр юритилади. Таҳлилга тортилган ёдгорликнинг атрибуцияси (ишончлилик даражаси), матннинг узоқ давом этган кўчиришлар натижасида деформацияга, яъни турли ўзгаришларга учраши муаллиф матни каби матншунослик талаблари назардан соқит қилинган. Боз устига, ушбу манбанинг давр адабий муҳити ва, умуман, адабиёт билан боғлиқ томонлари хусусида ҳеч гап айтилмаган. Яна бир жиҳати – бу хилдаги мақолаларнинг аксариятида тасаввуфнинг умумий ақидалари ҳақида кўп марта баён

қилинган мулоҳазалар қайта-қайта такрорланиб, ирфоний ғояларнинг бадиий асар таркибида қандай вазифа бажариши хусусида эса фикр-мулоҳазалар учрамайди.

Ўтган йилги мақолалар орасида аниқ бир асар таҳлилига оид ёхуд муайян адабий жанр билан алоқадор таҳлилий мақолалар ҳам мавжуд. Булар қаторига А.Абдуллаев, Б.Ражабова, Б.Мақсудов, И.Исмоилов, М.Асадов кабиларнинг мақолаларини киритиш мумкин. Яна бир қатор мақолаларда ўрганилаётган мавзу аниқ белгиланганлиги боис муаллифлар ўз олдига қўйган мақсадига эришган. Масалан, "Шарқ юлдузи" журналида эълон қилинган Зилола Шукурованинг "Қисас ур-рабғузий"даги шеърлар" мақоласи бунинг ёрқин мисолидир. Муаллиф Рабғузий шеърларини тасниф қилиб, айрим вазн билан боғлиқ сакталикларни тўғри қайд этган ҳамда асарни табдил қилиш асносида рўй берган матний хатоларни кўрсатиб ўтган. Яна Рабғузийнинг бадиий маҳорати ишонарли тарзда очиб берилган. Айни шу журналнинг бошқа сонидан ўрин олган Нусратилла Жумахўжанинг "Машҳур ғазал таҳлиллари тадқиқи" мақоласи Алишер Навоийнинг "Қаро кўзим" ғазали талқинларига оид бўлиб, муаллиф шеър бўйича фикр-мулоҳаза юритган ҳар бир олимнинг ютуқ ва камчиликларини ишонарли кўрсата олган. Шунингдек, ғазал дастлаб етти байт бўлиб, кейинчалик Навоий бир байт қўшганига диққатни қаратиб, унинг сабабларини изоҳлаб берган. Бундан ташқари, ғазал матнидан бир қадар йироқ талқинларни тўғри қайд этиб, ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий муносабати юзасидан эътиборга молик мулоҳазаларни илгари сурган. Ўтган йилги мақолалар орасида мумтоз адабиётимиз тарихининг кам ўрганилган саҳифалари юзасидан чоп қилинган ишлар ҳам талайгина. Жумладан, Озода Болтабоеванинг "Хилватийнинг "Сайр ул-жибол" саёҳатномаси ҳақида" мақоласида Хилватийнинг таржимаи ҳоли, асарнинг таркибий тузилиши, сюжет йўналиши борасида фикр-мулоҳазалар билдирилган. Шунингдек, ўша даврда саёҳатнома жанрида ижод этган шоирлар ҳақида ҳам маълумот бериб ўтилган. Бизнингча, Хилватий асарини замондош шоирлар саёҳатномалари билан изчил муқояса этиш, ҳар бир ижодкорнинг мавзуга ёндашув услубини аниқлаб, хос томонларини кўрсатишга хизмат қилади.

Биз йил давомида мумтоз адабиёт муаммоларига оид чоп қилинган мақолалар юзасидан имконият доирасида мулоҳаза юритар эканмиз, назарий масалаларга эътибор камроқ эканига гувоҳ бўламиз. Бунинг сабаблари ҳақида мушоҳада юритганда Михаил Бахтиннинг адабиётшуносликнинг аҳволи юзасидан ўтган асрнинг 70-йиллари айтилган қуйидаги сўзлари ёдга тушади: "Умумий муаммоларни дадил кўя олиш йўқ, адабиётнинг сарҳадсиз оламидаги янги жабҳалар ва алоҳида диққатга сазовор ҳодисаларни инкишоф этиш йўқ, айнан тадқиқотчи учун хос бўлган таваккалчиликдан қўрқиш ҳисси ҳукм суриб келмоқда. Адабиётшунослик аслида ҳали ёш фан, у табиий фанлар каби ишлаб чиқилган ва тажрибаларда синалган методларга эга эмас; шу боис йўналишлар курашининг йўқлиги ва дадил фаразлардан қўрқиш ҳисси муқаррар суратда сийқа ҳақиқатлар ва қолиплар ҳукмронлигига олиб келаётир; афсуски, бизда сийқа гаплар ва қолиплар борасида етишмовчилик йўқ".[5]

Демак, агар биз "фаразлардан қўрқиш ҳиссидан" қанчалик тез қутулсак ҳамда илмий этикага риоя қилган ҳолда ҳар қандай фан учун зарур бўлган мунозара-мубоҳасани йўлга қўйсак, адабиётшунослигимиз шунчалик тез равнақ топади.

[5] Бахтин М. "Новый мир" редакцияси саволига жавоб.//Филология масалалари.2003, 1-сон.